

SZYMON KARDAŚ

Uniwersytet Warszawski

Nord Stream 2 w polityce energetycznej Rosji

Nord Stream 2 in Russia's energy policy

The purpose of this article is to show the importance of the Nord Stream 2 project for Russia's external energy policy, for Gazprom's strategy and other Russian economic entities. The analysis of the potential consequences of the implementation of this project for Russia and the Russian entities involved in it is based on theoretical assumptions of neoclassical realism. For Moscow, the construction of new gas pipelines is to enable the resignation from dependence on gas transit through Ukraine. Nord Stream 2 is also an important political tool for Russia in its relations with the European Union. It allows Moscow, on the one hand, to strengthen political influence in selected countries of the Union (mainly in Germany, but also in France and the Netherlands), and on the other to strengthen the divisions between EU Member States (some EU states are opposed to implementing new infrastructure projects with Russia). For Gazprom, the new gas pipeline increases the possibilities of flexible response to changes taking place on the European market. Finally, the implementation of costly infrastructure projects is extremely important for economic interests of Russian construction companies, which, thanks to state procurement, gain significant financial profits.

Keywords: Nord Stream 2, Russia, Gazprom, foreign policy, neoclassical realism

Słowa kluczowe: Nord Stream 2, Rosja, Gazprom, polityka zagraniczna, realizm neoklasycyzy

Projekt budowy nowego gazociągu po dnie Bałtyku stał się jednym z kluczowych tematów dyskusji energetycznych ostatnich trzech lat¹. Nord Stream 2 wywołał ostre spory polityczne w ramach Unii Europejskiej; podniósł także poziom emocji w debatach eksperckich czy publicystycznych dotyczących nie tylko kwestii energetycznych, ale i wielopłaszczyznowych rozważań na temat polityki Federacji Rosyjskiej wobec Europy oraz związanych z tym wyzwań i zagrożeń dla europejskiego bezpieczeństwa.

1 Prace nad tekstem zakończono w listopadzie 2018 r.

O ile w Polsce i innych państwach europejskich najczęściej analizuje się potencjalne, głównie negatywne, konsekwencje realizacji projektu dla sytuacji energetycznej kraju, regionu Europy Środkowej i całej UE² czy dotyczące tego przedsięwzięcia kontrowersje prawne³, o tyle rządziej prezentowana jest bardziej dokładna analiza roli Nord Stream 2 w rosyjskiej polityce energetycznej. Celem niniejszego tekstu jest próba ukazania jego znaczenia z punktu widzenia państwa rosyjskiego, Gazpromu i innych rosyjskich podmiotów gospodarczych. Analiza potencjalnych konsekwencji realizacji tego projektu dla Rosji oraz zaangażowanych w niego rosyjskich podmiotów poprzedzona została uwagami dotyczącymi wyboru paradygmatu teoretycznego oraz syntetycznym opisem najważniejszych założeń, parametrów i faktów dotyczących Nord Stream 2.

1. Paradygmat

Przy uwzględnieniu specyfiki funkcjonowania państwa rosyjskiego oraz natury sfery energetycznej wydaje się, że w analizowaniu zewnętrznej polityki energetycznej Rosji największą użyteczność teoretyczną mają teorie realistyczne.

-
- 2 Wśród najciekawszych raportów na temat konsekwencji budowy Nord Stream 2 na uwagę zasługują: P. Kotek, A. Selei, B. Takácsné Tóth, *The impact of the construction of the Nord Stream 2 gas pipeline on gas prices and competition*, „Regional Centre for Energy Policy Research” [online], 27.02.2017 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <https://rekk.hu/research_paper/63/the_impact_of_the_construction_of_the_nord_stream_2_gas_pipeline_on_gas_prices_and_competition>; A. Goldthau, *Assessing Nord Stream 2: regulation, geopolitics & energy security in the EU, Central Eastern Europe & the UK*, [London] 2016 (EUCERS Strategy Paper, 10), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/warstudies/research/groups/eucers/pubs/strategy-paper-10.pdf>>; K.-O. Lang, K. Westphal, *Nord Stream 2 – A political and economic contextualization*, Berlin 2017 (SWP Research Paper, 3), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2017RP03_Ing_wep.pdf>; S. Pirani, K. Yafimava, *Russian gas transit across Ukraine post-2019: pipeline scenarios, gas flow consequences, and regulatory constraints*, Oxford 2016 (OIES Paper, NG 105), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.oxfordenergy.org/publications/russian-gas-transit-across-ukraine-post-2019-pipeline-scenarios-gas-flow-consequences-and-regulatory-constraints/>>.
- 3 Zob. A. Riley, *Nord Stream 2. A legal and policy analysis*, Brussels 2016 (CEPS Special Report, 151), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.ceps.eu/publications/nord-stream-2-legal-and-policy-analysis>>; R. Lee, T. Egede, L. Frater, S. Vaughan, *Legal implications of the Nord Stream project*, European Parliament, Brussels 2008, dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/388930/EXPO-AFET_NT\(2008\)388930_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/388930/EXPO-AFET_NT(2008)388930_EN.pdf)>; D. Langlet, *Nord Stream, the environment and the law. Disentangling a multijurisdictional energy project*, [w:] *Environmental law*, 2014 (Scandinavian Studies in Law, 59), s. 80–108.

Spośród ukształtowanych na przestrzeni kilku dekad nurtów i odmian realizmu⁴ najbardziej adekwatny w kontekście podjętego tematu wydaje się realizm neoklasyczny. W przeciwieństwie do realizmu klasycznego, który za głównych aktorów stosunków międzynarodowych uznaje państwa, wskazuje on na kluczową rolę przywódców państw. W ramach przyjętego podejścia teoretycznego zwraca się też uwagę, że istnieją dwa rodzaje potęgi – potęga narodu oraz potęga państwa. Pierwsza z nich mierzona jest za pomocą pewnych obiektywnych wskaźników, jak potencjał militarny, PKB, udział w handlu międzynarodowym czy potencjał ludnościowy. Potęga państwa jest natomiast funkcją potęgi narodu – zdolnością wykorzystania przez przywódców i podległy im aparat państwowy potęgi państwa do realizacji konkretnych celów. Realizm neoklasyczny uwzględnia tym samym w znaczącym stopniu – w przeciwieństwie do klasycznego – czynnik wewnętrzny, znaczenie struktur wewnętrznych i percepcję środowiska międzynarodowego przez rządzących⁵. Jest zatem bardziej użytecznym podejściem badawczym, pozwalającym trafniej wyjaśniać, dlaczego nie wszystkie kraje dysponujące znaczącym potencjałem surowcowym (np. Wenezuela i Iran) wykorzystują go w sposób służący zwiększaniu potęgi państwa i jego wpływów politycznych w stosunkach międzynarodowych.

2. Geneza i podstawowe parametry projektu Nord Stream 2

Budowa trzeciej i czwartej nitki Nord Streamu⁶ nie jest nowym projektem, a jedynie reaktywacją planów ogłoszonych w czasie budowy dwóch pierwszych⁷.

-
- 4 Oprócz klasycznego realizmu na przestrzeni dekad wykształciło się kilka innych nurtów, wśród których największe znaczenie mają neorealizm (strukturalny) i powstałe na jego gruncie realizm defensywny i ofensywny, a także realizm neoklasyczny. Szerzej zob.: J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 57–102; J. Donnelly, *Realism*, [w:] S. Burchill, A. Linklater, R. Devetak, J. Donnelly, M. Paterson, Ch. Reus-Smit, J. True, *Theories of international relations*, Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York 2005, s. 29–54; A. Wojciuk, *Dylemat potęgi. Praktyczna teoria stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010, s. 23–76; G. Česnakas, *Energy resources in foreign policy. A theoretical approach*, „Baltic Journal of Law & Politics” 2010, vol. 3, No. 1, s. 30–52.
 - 5 F. Zakaria, *From wealth to power: The unusual origins of America's world role*, Princeton University Press, Princeton 1998, s. 9, 19, 35–39.
 - 6 Od 2015 r. używana jest nazwa *Nord Stream 2*, która obejmuje dwie nitki odpowiadające łącznej przepustowości gazociągu Nord Stream.
 - 7 We wrześniu 2005 r. Gazprom podpisał z niemieckimi koncernami BASF i E.ON wstępne porozumienie w sprawie budowy gazociągu z Rosji do Niemiec. W tym samym roku utworzyły one *joint venture* North European Gas Pipeline Company, pod koniec 2006 r. przemianowane na Nord Stream AG. Ostateczne porozumienie akcjonariuszy podpisano

Rozpoczęcie prac nad analizą studium wykonalności ich budowy ogłoszone zostało przez konsorcjum Nord Stream AG już wiosną 2011 r. W październiku 2012 r., przy okazji uruchomienia drugiej nitki rurociągu, przedstawiciele Gazpromu oświadczyli, że budowa Nord Stream 2 ma uzasadnienie ekonomiczne, a głównym rynkiem zbytu dla gazu eksportowanego za pośrednictwem nowej infrastruktury ma być Wielka Brytania. W styczniu 2013 r. poinformowali z kolei, że kolejne nitki zbuduje inne konsorcjum niż to, które odpowiadało za realizację dwóch pierwszych⁸. 8 kwietnia 2013 r. Gazprom podpisał pierwsze memorandum w sprawie rozszerzenia Nord Streamu – z holenderskim koncernem Gasunie (udział w budowie czwartej nitki)⁹. W czerwcu 2013 r. przeprowadził z kolei rozmowy w sprawie rozszerzenia gazociągu z GDF Suez (obecnie Engie)¹⁰ oraz brytyjskim koncernem BP.

Pierwsze wielostronne, choć niewiążące porozumienie w sprawie rozbudowy Gazociągu Północnego zostało zawarte w czerwcu 2015 r., podczas obrad Międzynarodowego Forum Gospodarczego w Petersburgu. Protokół między Gazpromem a koncernami energetycznymi Shell, E.ON i OMV przewiduje budowę rurociągu z Rosji przez Morze Bałtyckie do Niemiec¹¹. Do kluczowego posunięcia w procesie realizacji projektu doszło 4 września 2015 r. we Władywostoku, kiedy to pięć dużych europejskich koncernów – niemiecki

w lipcu 2007 r. Gazprom ma 51% udziałów w spółce, Wintershall i E.ON – po 15,5%, a Gasunie i GDF Suez (obecnie Engie) – po 9%. Budowa rurociągu rozpoczęła się 9.04.2010 r. Pierwszą nitkę oddano do użytku 8.11.2011 r., a drugą – w październiku 2012 r. Oficjalnie całkowity koszt budowy pierwszych dwóch nitek wyniósł 7,4 mld euro. Zob.: *Načato stroitel'stvo gazprovoda „Severnij potok”*, „Gazprom” [online], 9.04.2010 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2010/april/article97229/>>; *Načaty kommerčeskie postavki gaza po gazprovodu „Severnij potok”*, „Gazprom” [online], 9.04.2010 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2011/november/article122594/>>; *Vvedena v ekspluataciju vtorâ nitka „Severnogo potoka”*, *na očeredi tret'â i četvertâ*, „Gazprom” [online], 9.04.2010 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2012/october/article145481/>>.

8 *Novye nitki „Severnogo potoka” postroit ne Nord Stream AG – A. Miller*, „Nef't kapital” [online], 16.01.2013 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.oilcapital.ru/transport/193153.html>>.

9 „Gazprom” i Gasunie načinaüt rabotu nad proektom po rassireniiu „Severnogo potoka”, „Gazprom” [online], 8.04.2013 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2013/april/article159798/>>.

10 „Gazprom” i GDF SUEZ podpisali dokument po izučeniû vmozmožnosti rassireniiâ „Severnogo potoka”, „1 Prajm” [online], 21.06.2013 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://1prime.ru/gas/20130621/764316903.html?sp=40>>.

11 „Gazprom”, E.ON, Shell i OMV dogovorilis' razvivat' gazotransportnye mošnosti po dostavke rossijskogo gaza v Evropu, „Gazprom” [online], 18.06.2015 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2015/june/article229540/>>.

BASF, austriacki OMV, niemiecki E.ON, holendersko-brytyjski Shell i francuski Engie (dawniej GDF Suez) – zawarło z Gazpromem porozumienie akcjonariuszy dotyczące budowy dwóch nowych nitek gazociągu. Całkowity koszt realizacji magistrali o przepustowości 55 mld m³ ma wynieść 9,9 mld euro. Finalizacja projektu i oddanie infrastruktury do użytku planowane są na koniec 2019 r., przy założeniu rozpoczęcia budowy w kwietniu 2018 r. Wstępne prace budowlane w Zatoce Greifswaldzkiej w Niemczech zainaugurowano jednak w maju 2018 r., a budowę infrastruktury morskiej w wyłącznej strefie ekonomicznej Finlandii – we wrześniu 2018 r. Wbrew zapowiedziom z września 2015 r. nie doszło też do ustalenia modelu finansowego opartego na tzw. finansowaniu projektowym, do czego w dużej mierze przyczyniło się postępowanie antymonopolowe wszczęte w grudniu 2015 r. przez polski Urząd Ochrony Konkurencji i Konsumenta¹². Sformułowane przez UOKiK wątpliwości wpłynęły również na to, że sygnatariusze porozumienia o utworzeniu konsorcjum zdecydowali się je rozwiązać. Obecnie budowa gazociągu finansowana jest formalnie wyłącznie przez Gazprom; poza środkami własnymi przedsiębiorstwa pieniądze pochodzą jednak także z pożyczek, których zaangażowane w projekt zachodnioeuropejskie firmy udzieliły spółce Nord Stream 2 AG¹³. Choć zarzuty UOKiK uniemożliwiły oficjalne utworzenie międzynarodowego konsorcjum, to w praktyce BASF/Wintershall, OMV, E.ON/Uniper, Shell oraz Engie biorą udział w realizacji tego przedsięwzięcia.

3. Nord Stream 2 w świetle rosyjskich dokumentów strategicznych

Po dojściu do władzy w Rosji Władimira Putina ekspansja na zewnętrznych rynkach energetycznych stała się jednym z kluczowych celów politycznych Moskwy, co stanowiło fundamentalną zmianę w stosunku do polityki jego poprzedników. Elementem tej ekspansji miała być rozbudowa infrastruktury energetycznej przeznaczonej na potrzeby eksportu, co znalazło wyraz w oficjalnych dokumentach doktrynalnych Federacji Rosyjskiej. Już w strategii energetycznej do 2020 r. podkreślano, że sektor paliwowo-energetyczny jest ważnym instrumentem polityki wewnętrznej i zagranicznej, a wzmocnienie pozycji państwa na międzynarodowych rynkach energetycznych służy umacnianiu jego

12 Szerzej zob. R. Bajczuk, S. Kardaś, *Antymonopolowe problemy projektu Nord Stream 2*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 24.08.2016 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-08-24/antymonopolowe-problemy-projektu-nord-stream-2>>.

13 Nord Stream 2 AG to zarejestrowany w Szwajcarii podmiot formalnie realizujący projekt Nord Stream 2, którego 100% akcji należy do Gazpromu.

wpływów geopolitycznych¹⁴. Wskazano tam wprost, że ważnym środkiem do realizacji tych celów jest zaangażowanie rosyjskich firm w projekty infrastrukturalne umożliwiające tranzyt ropy, gazu czy energii elektrycznej, któremu powinno towarzyszyć wsparcie ze strony państwa (także na płaszczyźnie dyplomatycznej)¹⁵. W kolejnym dokumencie, określającym horyzont czasowy na 2030 r., podkreślano strategiczny charakter pierwszych dwóch nitek Gazociągu Północnego¹⁶. Pewna korekta może nastąpić w strategii energetycznej do 2035 r., której najnowszy projekt opublikowany został w lutym 2017 r. Odnotowuje się w nim co prawda realizację gazociągu Nord Stream 2, ale jednocześnie wyraźnie widać, że jednym z ważniejszych celów będzie odchodzenie od strategicznego charakteru projektów wydobywczych i infrastrukturalnych w stronę zaawansowanego przetwórstwa¹⁷.

Plany budowy Nord Stream 2 pojawiły się także w przedstawionym przez rosyjski rząd w sierpniu 2013 r. *Schemacie planowania terytorialnego Federacji Rosyjskiej w dziedzinie transportu federalnego (w odniesieniu do transportu rurociągowego)*¹⁸. W lutym 2014 r. konsorcjum Nord Stream AG ogłosiło wyniki własnych analiz, wskazujące na zasadność rozszerzenia Gazociągu Północnego o dwie nitki¹⁹. W maju 2014 r. Gazprom przeprowadził z GDF Suez kolejną rundę rozmów w sprawie ewentualnej rozbudowy Nord Streamu²⁰. W styczniu

14 „Россия располагает значительными запасами энергетических ресурсов и мощным топливно-энергетическим комплексом, который является базой развития экономики, инструментом проведения внутренней и внешней политики. Роль страны на мировых энергетических рынках во многом определяет ее геополитическое влияние”. *Ėnergetičeskaâ strategiâ Rossii na period do 2020 goda*, s. 4.

15 Tamże, s. 42.

16 *Ėnergetičeskaâ strategiâ Rossii na period do 2030 goda*, „Ministerstvo Ėnergetiki” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępna w internecie: <<https://minenergo.gov.ru/node/1026>>.

17 *Proekt Ėnergostrategii Rossijskoj Federacii na period do 2035 goda (redakciâ ot 01.02.2017)*, „Ministerstvo Ėnergetiki” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępna w internecie: <<https://minenergo.gov.ru/node/1920>>.

18 Warto zaznaczyć, że w dokumencie nie znalazło się odniesienie do South Streamu, który był wówczas priorytetowym projektem rurociągowym zainicjowanym przez Rosję wobec odbiorców europejskich. Pełny tekst rozporządzenia rządu Federacji Rosyjskiej z 13.08.2013 r. nr 1416-r: *SHEMA territorial'nogo planirovaniâ Rossijskoj Federacii v oblasti federalnogo transporta (v časti truboprovodnogo transporta)*, „Pravitel'stvo Rossii” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://government.ru/media/files/41d48491818d6eb9f890.pdf>>.

19 „Gazprom” *obsudil' vozmožnost' stroitel'stva dopolnitel'nyh nitok „Severnogo potoka”*, „Gazprom” [online], 5.02.2014 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2014/february/article183769/>>.

20 „Gazprom” *i GDF SUEZ obsudili voprosy sotrudničestva*, „Gazprom” [online], 22.05.2014 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2014/may/article191583/>>.

2015 r. pojawiła się z kolei informacja, że koncern rezygnuje z tych planów²¹ i choć media powoływały się na źródła w Gazpromie, to on sam nie wydał żadnego oficjalnego oświadczenia. Ostatecznie w opublikowanej w maju 2015 r. nowej wersji *Schematu planowania terytorialnego Federacji Rosyjskiej w dziedzinie transportu federalnego (w odniesieniu do transportu rurociągowego)* ponownie umieszczono wśród projektów rozbudowę rurociągu o dwie kolejne nitki²².

4. Projekt Nord Stream 2 a cele Rosji

Użyteczność zastosowania realizmu neoklasycznego do analizy przypadku Nord Stream 2 potwierdza sam tryb podejmowania w Rosji strategicznych decyzji dotyczących sektora energetycznego. Choć formalnie inicjatorem i głównym wykonawcą projektu jest kontrolowany przez państwo największy rosyjski koncern gazowy Gazprom, to kluczowe decyzje dotyczące projektów o znaczeniu strategicznym podejmowane są przez Kreml lub za jego zgodą. Rolę głównego decydenta w sprawach dotyczących polityki wewnętrznej i zagranicznej pełni Władimir Putin – zarówno ze względu na formalne umocowanie konstytucyjne, jak i nieformalną pozycję w systemie. Projekt Nord Stream 2 jest zatem nie tylko przedmiotem rozmów zaangażowanych w niego firm, ale także konsultacji międzyrządowych prowadzonych przez rosyjskiego prezydenta, premiera czy ministra spraw zagranicznych. Potwierdzają to komunikaty publikowane na stronie internetowej Gazpromu i oficjalnych portalach Kremla, rządu i ministerstwa spraw zagranicznych Federacji Rosyjskiej²³.

Zasadność zastosowania realizmu neoklasycznego do badania znaczenia Nord Stream 2 w polityce Federacji Rosyjskiej ilustruje też analiza celów, które przyświecają jej przy realizacji tego projektu. Postulowana przez neoklasycznych realistów konieczność uwzględnienia w aktywności zewnętrznej państwa czynnika wewnętrznego pozwala wyodrębnić tutaj cele trzech grup podmiotów: 1. państwa rosyjskiego; 2. Gazpromu – jako firmy działającej w międzynarodowym obrocie gospodarczym; 3. podwykonawców.

21 „Gazprom” *otkazalsâ ot rassîreniâ „Severnogo potoka”*, „Vesti” [online] 28.01.2015 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.vestifinance.ru/articles/52513>>.

22 W dokumencie pojawiło się również odniesienie do South Streamu (choć projekt został oficjalnie zarzucony w grudniu 2014 r.). Zob. rozporządzenie rządu Federacji Rosyjskiej z 6.05.2015 nr 816-r, dostępne w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<http://government.ru/media/files/udjKs61WZgj7sAlkLLLkajAMy9NDJAGs.pdf>>.

23 Zob. portale: „Prezident Rossii” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://kremlin.ru/>>; „Pravitelstwo Rossii” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://government.ru/>>; „Ministerstvo inostrannyh del Rossijskoj Federacii” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <www.mid.ru>.

Cele państwa rosyjskiego

Duże energetyczne projekty infrastrukturalne, jak Nord Stream 2, traktowane są przez rosyjskie władze jako ważne instrumenty realizacji ekonomicznych i politycznych celów państwa. Budowa nowych gazociągów ma służyć utrzymaniu, a w dłuższej perspektywie nawet umocnieniu pozycji Rosji na rynku europejskim (w ostatnich latach jej udział utrzymuje się regularnie na poziomie przekraczającym 30%, a w 2017 r. osiągnął pułap 34%). Oficjalnym uzasadnieniem ich powstania jest potrzeba zwiększenia możliwości przesyłu gazu związana z prognozowanym wzrostem zapotrzebowania na ten surowiec w Europie. Według szacunków Gazpromu do 2020 r. popyt zwiększy się o ok. 80 mld m³, a do 2030 – o ok. 200 mld m³ w stosunku do roku 2014. Choć założenia te wydają się nierealistyczne, to w najbliższych latach najprawdopodobniej utrzyma się wysoki poziom rosyjskiego eksportu gazu na rynek europejski (w 2017 r. wyniósł 194,4 mld m³, a w 2018 może osiągnąć 205 mld m³). Gazprom dysponuje jednak wystarczającymi mocami przesyłowymi²⁴, by nie budować w tym celu nowych gazociągów.

Decyzja strony rosyjskiej o budowie Nord Stream 2 jest zatem potwierdzeniem, że Moskwa konsekwentnie dąży do realizacji strategicznego celu politycznego, jakim jest wybudowanie infrastruktury umożliwiającej rezygnację z tranzytu gazu przez terytorium Ukrainy. Wykorzystanie nawet połowy możliwości przesyłowych nowych nitek Gazociągu Północnego (ze względu na ograniczenia wynikające z trzeciego pakietu energetycznego) pozwoliłoby na zmniejszenie tranzytu przez ten kraj z ok. 94 mld m³ (2017 r.) do ok. 40 mld m³ gazu rocznie, a w przypadku przekierowania dostaw na pierwszą nitkę Turkish Streamu – nawet do 25 mld m³. Rezultatem takiego scenariusza byłoby nie tylko zmniejszenie dochodów tranzytowych Ukrainy, ale przede wszystkim nieopłacalność utrzymywania przez Kijów ukraińskiej sieci rurociągów (według szacunków granicą rentowności jest przesyłanie co najmniej 35–37 mld m³ gazu rocznie). Nowe nitki Nord Streamu wzmocniłyby pozycję negocjacyjną Moskwy w rozmowach z Kijowem na temat nowego, koniecznego krótkoterminowo kontraktu tranzytowego oraz w innych kwestiach o znaczeniu nie tylko ekonomicznym, ale i politycznym²⁵.

24 Gazociąg Nord Stream ma przepustowość 55 mld m³; gazociąg Jamał-Europa – 33 mld m³, gazociąg przez Ukrainę – według różnych szacunków 140–170 mld m³; gazociąg Blue Stream – 16 mld m³.

25 S. Kardaś, A. Łoskot-Strachota, K. Popławski, *Gazowe business as usual? Nowe umowy Gazpromu z unijnymi koncernami*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 9.09.2015

Tezę, że głównym celem Rosji jest zmniejszanie zależności tranzytowej od Ukrainy, ilustruje diagram przedstawiający zmianę tras przesyłu rosyjskiego surowca od momentu uruchomienia pierwszych dwóch nitek Gazociągu Północnego.

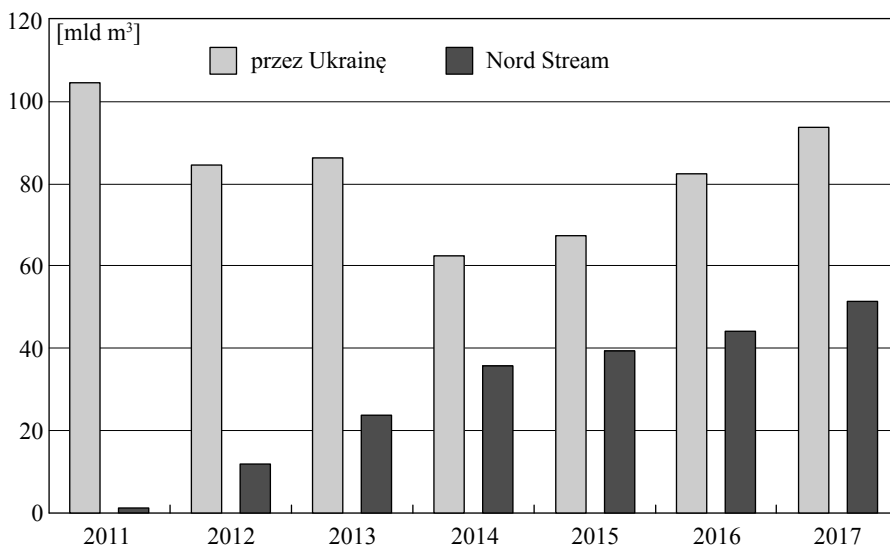

Diagram 1. Tranzyt rosyjskiego gazu do Europy przez Ukrainę i Nord Stream w latach 2012–2017 (mld m³)

Źródło: A. Łoskot-Strachota, R. Bajczuk, S. Kardaś, *Nord Stream 2 dzieli Zachód*, „Komentarze OSW” 2018, nr 273, dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2018-06-18/nord-stream-2-dzieli-zachod>>

Rozbudowa Gazociągu Północnego jest też dla Rosji ważnym narzędziem politycznym w stosunkach z Unią Europejską. Pozwala jej z jednej strony umacniać wpływy polityczne w wybranych państwach Wspólnoty (głównie w Niemczech, ale także we Francji i Holandii), a z drugiej antagonizować jej członków. Podpisanie umowy o utworzeniu konsorcjum w sprawie Nord Stream 2 wywołało ostre reakcje polityczne w krajach Europy Środkowej²⁶, które wystąpiły z otwartą krytyką samego projektu oraz tych państw UE,

[dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-09-09/gazowe-business-usual-nowe-umowy-gazpromu-z-unijnymi-koncernami>>.

26 Szerzej zob. A. Sadecki, A. Łoskot-Strachota, J. Groszkowski, T. Dąborowski, *Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia wobec projektu Nord Stream 2*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 14.10.2015 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-10-14/europa-srodkowa-i-poludniowo-wschodnia-wobec-projektu-nord-stream-2>>.

z których pochodzą firmy angażujące się w jego realizację. Gotowość części krajów do wspierania rosyjskich przedsięwzięć ułatwia Moskwie prowadzenie polityki rozbijania jedności UE, czego bezpośrednim skutkiem (korzystnym dla Rosji) jest niemożność prowadzenia przez Brukselę w pełni spójnej polityki wobec wschodniego partnera. Przykładem były choćby trudności z osiągnięciem porozumienia w sprawie wprowadzenia wobec Rosji realnie dotkliwych sankcji w związku z kryzysem ukraińskim.

Cele Gazpromu

Dzięki nowym sieciom przesyłowym Gazprom próbuje realizować własne cele ekonomiczne. Kluczowy rynek zbytu pod względem wolumenu eksportu gazu i uzyskiwanych z tego tytułu wpływów stanowi z jego perspektywy Europa. Wśród tamtejszych odbiorców fundamentalne znaczenie mają rynki państw członkowskich UE, których udział w rosyjskim eksporcie gazu znacząco wzrósł w ciągu ostatnich lat; jeszcze w 2011 r. wynosił 54,1%, a w 2017 – już 71%. Po doliczeniu odbiorców nienależących do Wspólnoty (w tym Turcji) udział Europy wzrasta do prawie 85%. Szczegółowe zestawienie zawiera tabela 1.

Tabela 1. Udział poszczególnych rynków w rosyjskim eksporcie gazu

Rok	Państwa UE	Państwa b. ZSRR*	Państwa europejskie spoza UE	Odbiorcy LNG**
2011	54,1%	32,6%	12,0%	1,3%
2012	55,7%	29,6%	13,7%	0,9%
2013	61,7%	24,6%	12,8%	0,9%
2014	61,0%	22,2%	14,5%	2,3%
2015	66,4%	16,6%	14,6%	2,3%
2016	71,5%	13,6%	12,6%	2,3%
2017	71,0%	13,4%	13,7%	1,9%

* Oficjalne statystyki publikowane przez Gazprom włączają do tej grupy dostawy do państw bałtyckich: Litwy, Łotwy i Estonii. W niniejszej tabeli obejmuje ona jednak jedynie byłe republiki radzieckie nienależące do UE.

** Do grudnia 2017 r. rosyjski eksport LNG trafiał wyłącznie do państw azjatyckich, przede wszystkim do Japonii, Korei Południowej oraz Chin.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych publikowanych przez Gazprom oraz Gazprom Export

Szczególnie dynamiczny wzrost importu rosyjskiego gazu odnotowują kraje, z których pochodzą firmy zaangażowane w realizację projektu Nord Stream 2. Najbardziej widoczne jest to w przypadku Niemiec, które zwiększyły import tego surowca z ok. 34 mld m³ w 2011 r. do 53,4 mld w 2017. Szczegółowe zestawienie zawiera tabela 2.

Tabela 2. Eksport rosyjskiego gazu do państw zaangażowanych w Nord Stream 2 (mld m³)

Państwo	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Niemcy	34,02	33,16	40,18	38,72	45,31	49,8	53,40
Austria	5,43	5,22	5,23	3,95	4,41	6,10	9,10
Francja	9,53	8,04	8,21	7,09	9,70	11,50	12,30
Holandia	4,37	2,31	2,13	3,51	2,38	4,20	4,65

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych publikowanych przez Gazprom oraz Gazprom Export

Eksport na rynki europejskie, a w szczególności do państw UE, jest istotny zarówno ze względu na wolumeny, jak i udział w obrotach. Wpływy ze sprzedaży gazu do odbiorców europejskich (bez odliczania kosztów celnych oraz akcyzy) stanowią obecnie ok. 70% ogólnych przychodów ze sprzedaży gazu przez Grupę Gazprom²⁷. Wewnętrzny rynek rosyjski odpowiada dla porównania za niecałe 22% gazowych obrotów Grupy. Szczegółowe zestawienie zawiera tabela 3.

Tabela 3. Udział poszczególnych rynków we wpływach ze sprzedaży gazu przez Gazprom

Rynek	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Rosja	23,1%	23,8%	23,2%	23,7%	19,8%	21,3%	21,8%
Państwa b. ZSRR	21,7%	19,6%	14,8%	14,2%	11,8%	8,9%	8,0%
Europa	55,2%	56,6%	62,0%	62,1%	68,4%	69,8%	70,2%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych publikowanych przez Gazprom

Rozbudowa infrastruktury przesyłowej zwiększa Gazpromowi możliwości elastycznego reagowania na zmiany zachodzące na europejskim rynku. Dzięki nowym rurociągom ma on wybór drogi transportu gazu i przekierowywania dostaw w zależności od koniunktury w poszczególnych częściach kontynentu. Wielość dostępnych opcji pozwoli w zależności od potrzeb zwiększać lub zmniejszać podaż na rynkach spotowych, a tym samym wpływać na ceny surowca. Docelowo koncern uzyskuje więc instrument manipulowania rynkiem gazowym w Europie.

Rosyjski plan zwiększania mocy przesyłowych Nord Streamu można też interpretować jako odpowiedź na intensyfikację dążeń państw UE

27 W sprawozdaniach finansowych Gazprom podaje zbiorcze dane dotyczące wpływów ze sprzedaży gazu dla Grupy Gazprom. Poza spółką akcyjną Gazprom obejmuje ona także wszystkie spółki córki Gazpromu z koncernem Gazprom Nefit oraz holdingiem elektroenergetycznym Gazprom Energoholding na czele.

(szczególnie w regionie Morza Bałtyckiego) do dywersyfikacji źródeł dostaw gazu. Budowa terminali LNG w Polsce i na Litwie czy plany poprowadzenia alternatywnych szlaków przesyłowych, jak Baltic Pipe, niosą dla rosyjskiej firmy potencjalne zagrożenie utraty rynków zbytu. Gazprom liczy więc, że tani rosyjski surowiec dostarczany z wykorzystaniem nowej infrastruktury będzie stanowił poważną konkurencję dla droższego gazu skroplonego z Bliskiego Wschodu czy (potencjalnie) Stanów Zjednoczonych, co mogłoby podważyć rentowność wspomnianych projektów, w tym nowej infrastruktury LNG na Bałtyku.

W przypadku choćby częściowego przekierowania na Nord Stream 2 gazu przesyłanego obecnie przez Ukrainę Gazprom zmniejszy swoje obciążenia finansowe związane z tranzytem przez ten kraj. Nie jest jasne, kto i na jakich zasadach będzie pełnił funkcję operatora nowego gazociągu, jednak zastosowanie do Nord Stream 2 modelu przyjętego przy Nord Streamie oznaczałoby, że część środków z opłat tranzytowych uzyskiwałyby rosyjski koncern. Rozwiązanie przyjęte w odniesieniu do pierwszych dwóch nitek gazociągu zakłada bowiem, że opłaty tranzytowe wnoszone są przez Gazprom na rzecz spółki Nord Stream AG, której współdziaławcami są w 49% firmy zachodnioeuropejskie, a w 51% Gazprom²⁸.

Rosyjska polityka rurociągową może skutecznie przeciwdziałać niektórym konsekwencjom implementacji trzeciego pakietu energetycznego. Zwiększając wykorzystanie dotychczasowych nitek Gazociągu Północnego, względnie rozbudowując go, Gazprom może uniknąć problemów związanych z koniecznością rezerwowania mocy przesyłowych w państwach tranzytowych, zwłaszcza na Ukrainie²⁹.

Cele podwykonawców

Realizacja kosztownych projektów infrastrukturalnych jest niezwykle istotna dla interesów ekonomicznych powiązanych z władzą podmiotów gospodarczych, które dzięki zamówieniom państwowym uzyskują źródło znaczących zysków finansowych. 60% rur, które mają być wykorzystane przy

28 Wintershall Holding GmbH i PEGI/E.ON posiadają po 15,5% udziałów, a holenderska firma N.V. Nederlandse Gasunie i francuski koncern Engie – po 9%. Zob. *Who we are*, „Nord Stream” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.nord-stream.com/about-us/>>.

29 S. Kardaś, *Na rozdrożu. Aktualne problemy rosyjskiego sektora gazowego*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2017 (Prace OSW, 63), s. 44, dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2017-03-27/na-rozdrozu>>.

budowie morskiego odcinka Nord Stream 2, zakontraktowane zostało u rosyjskich firm OMK (33%) oraz Walcowni Rur w Czelabińsku (ros. *Челябинский трубопрокатный завод*) (27%). Stworzenie nowej magistrali eksportowej zakładało konieczność rozbudowy wewnętrznej infrastruktury, w szczególności gazociągów Bowanienkowo–Uchta 2, Uchta–Torżok 2 oraz Griazowiec–Ust-Ługa. Kontrakty na realizację tych inwestycji zawarto z firmami kontrolowanymi przez powiązanych z Kremlen oligarchów: StrojTransNieftieGazem i Strojgazmontażem Giennadija Timczenki oraz Strojgazmontażem braci Arkadija i Borysa Rotenbergów³⁰. Podmioty te uczestniczą nie tylko w realizacji dużych projektów infrastrukturalnych przeznaczonych na rynek europejski, ale także w inwestycjach mających na celu wzmocnienie więzi gospodarczych Rosji z partnerami azjatyckimi. Przykładem jest gazociąg Siła Syberii, który ma być wykorzystywany do eksportu rosyjskiego gazu na rynek chiński od grudnia 2019 r.

5. Konsekwencje realizacji Nord Stream 2

O ile realizacja projektu przyniesie Rosji szereg istotnych korzyści politycznych, o tyle ekonomiczny bilans nowej inwestycji nie jest jednoznaczny.

Ułożenie gazociągu będzie skutkowało utrwaleniem w Unii Europejskiej politycznych podziałów odnośnie do kierunku wspólnej polityki energetycznej czy unii energetycznej. Zacieśnianie przez Rosję bilateralnej współpracy energetycznej z państwami popierającymi projekt – Niemcami, Austrią, Francją i Holandią – może bowiem osłabić znaczenie głosu takich państw, jak Polska czy Litwa, które priorytetowo traktują dywersyfikację źródeł dostaw gazu do Europy.

Ponadto istnieje poważne ryzyko, że po wybudowaniu nowej infrastruktury Moskwa będzie się starała rozwiązać podnoszone obecnie wątpliwości natury prawnej poprzez dążenie do uzyskania daleko idących wyłączeń spod zasad unijnych regulacji energetycznych. Dochodziło do tego już wcześniej, gdy Rosja zabiegała o wyłączenie spod ograniczeń wynikających z zasady TPA

30 Szerzej na temat powiązań oligarchów z elitą władzy w Rosji oraz wynikających z nich korzyści zob. I. Wiśniewska, *Bezcenna przyjaźń. Kremłowskie wsparcie dla przyjaciół Putina*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2018 (Punkt Widzenia, 71), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/punkt-widzenia/2018-10-26/bezcenna-przyjazn>>; *Russian oil and gas. Tickling giants*, Sberbank CIB, „Global Stocks” [online], maj 2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <http://globalstocks.ru/wp-content/uploads/2018/05/Sberbank-CIB-OG_Tickling-Giants.pdf>.

(*Third Party Access*)³¹ gazociągu OPAL, stanowiącego lądowe przedłużenie Nord Streamu³². Dodatkowym argumentem na rzecz przyjęcia w tej kwestii bardziej asertywnej postawy może być wynik postępowania prowadzonego na forum WTO. W kwietniu 2014 r. Moskwa zaskarżyła niektóre regulacje trzeciego pakietu energetycznego w ramach Mechanizmu Rozstrzygania Sporów Światowej Organizacji Handlu, a Panel Arbitrów częściowo przychylił się do jej argumentów³³.

Można się także spodziewać, że Nord Stream 2 jako ilustracja zacieśniania współpracy energetycznej z kluczowymi państwami UE zostanie wykorzystany do intensyfikacji dyskusji o konieczności normalizacji relacji politycznych Rosji z UE, które uległy dramatycznemu pogorszeniu po tzw. rewolucji godności w Kijowie i rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2014 r. (aneksji Krymu oraz zbrojnej interwencji w obwodach donieckim i ługańskim). Choć obecnie panuje zgoda co do pozostania przy unijnych sankcjach wobec Rosji, to coraz częściej pojawiają się głosy podające w wątpliwość zasadność utrzymania dotychczasowego kursu Brukseli (we Włoszech, Austrii czy na Węgrzech). Utrzymanie tego konsensu może też utrudnić zapowiadane ustąpienie z funkcji kanclerza Niemiec przez Angelę Merkel, będącą jego głównym gwarantem.

Mniej oczywiste są dla strony rosyjskiej ekonomiczne korzyści z budowy Nord Stream 2. Po pierwsze, aktualna niepewność na globalnym i regionalnych rynkach energetycznych powoduje, że nie jest jasne, jak będzie się kształtować popyt na gaz w UE. W ostatnich latach obserwujemy co prawda trendy korzystne dla Rosji – wzrost konsumpcji, spadek produkcji własnej w UE (szczególnie w Holandii), niewielki import LNG do Europy (w szczególności z USA) – ale nie wiadomo, czy utrzymają się one w dłuższej perspektywie. Wiele unijnych państw podejmuje działania na rzecz promocji elektromobilności, co może stanowić wyzwanie dla producentów i eksporterów

31 Nakłada ona na operatorów obowiązek zapewnienia wszystkim uczestnikom rynku równego dostępu do infrastruktury, w tym gazociągów tranzytowych oraz magazynów gazu, i umożliwia wyłączenia w ściśle określonych przypadkach.

32 *Gas markets: Commission reinforces market conditions in revised exemption decision on OPAL pipeline*, „European Commission” [online], 28.08.2016 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-3562_en.htm>.

33 *European Union and its member states – certain measures relating to the energy sector. Report of the panel*, World Trade Organization, 10.08.2018, dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <[https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S006.aspx?Query=\(%20wt/ds476/r*%20not%20r.*\)&Language=ENGLISH&Context=FormerScriptedSearch&languageUIChecked=true#>](https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S006.aspx?Query=(%20wt/ds476/r*%20not%20r.*)&Language=ENGLISH&Context=FormerScriptedSearch&languageUIChecked=true#>)>.

surowców energetycznych, w pierwszej kolejności ropy naftowej, ale pośrednio również gazu. Prognozowany przez niektóre ośrodki analityczne wzrost cen gazu na europejskim rynku może zachęcić eksporterów z USA czy Bliskiego Wschodu do zwiększenia wolumenów dostaw. Nie jest zatem pewne, czy głównym źródłem zaspokojenia ewentualnego wzrostu popytu w Europie będzie surowiec z Rosji. Jak dotąd nie zawarto nowych długoterminowych kontraktów na przesył rosyjskiego gazu kolejnymi nitkami Nord Streamu (jedynie Austria przedłużyła kontrakt na dostawy do 2040 r., zwiększając jednocześnie zakontraktowany roczny wolumen o 1 mld m³)³⁴.

Po drugie, mimo PR-owych zabiegów Gazpromu i działających na jego rzecz firm promocyjnych czy lobbystycznych projekty budowy nowych gazociągów do Europy postrzegane są w relatywnie szerokiej przestrzeni publicznej (wystąpieniach polityków oraz debatach branżowych i publicystycznych) jako inicjatywy przede wszystkim polityczne, a sam koncern – jako narzędzie w rękach Kremla. Projekt Nord Stream 2 utrwała ten wizerunek, co sprawia, że na rynku energetycznym Gazprom nie jest postrzegany jako przedsiębiorstwo kierujące się logiką biznesową. Choć ma to pozytywne strony, bo z punktu widzenia niektórych kontrahentów parasol państwowy jest najlepszą gwarancją bezpieczeństwa, to jednak grozi utratą zaufania innych. Przykładem jest choćby utrata ukraińskiego rynku gazowego czy ryzyko utraty polskiego po 2022 r. Co ciekawe, ekonomiczną zasadność realizacji tej inwestycji podają w wątpliwość także eksperci z krajów, które oficjalnie popierają projekt³⁵.

Po trzecie, nowe przedsięwzięcia gazociągowe są bardziej kosztowne, niż wynikałoby to z oficjalnych deklaracji Gazpromu. Ilustrują to wyliczenia w raporcie przygotowanym przez analityków Sberbanku, którzy wskazują, że rzeczywiste koszty wszystkich realizowanych obecnie projektów infrastrukturalnych są wyższe od deklarowanych. Według oficjalnych danych Nord Stream 2 ma kosztować ok. 11 mld dolarów³⁶, a według analityków Sberbanku – 17 mld. Zwrot inwestycji nastąpi według nich nie wcześniej niż

34 „Gazprom” i OMV podpisali Dopólnienie k kontraktu na uveličenie ob”ema postavok gaza v Avstrii, „Gazprom” [online], 5.11.2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2018/november/article465991/>>.

35 *Natural gas supply: no need for another Baltic Sea pipeline*, „DIW Berlin” [online], 27.07.2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <https://www.diw.de/sixcms/detail.php?id=diw_01.c.593668.en>.

36 *Minènergo ocenilo stoimost’ „Sily Sibiri” v \$21 mlrd, „Severnogo potoka 2” – v \$11 mlrd*, „Interfaks” [online], 3.10.2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.interfax.ru/russia/631641>>.

po dwudziestu latach od rozpoczęcia eksploatacji³⁷. Przedsięwzięcia realizowane przez Gazprom finansowane są głównie z kredytów i pożyczek, co stanowi pewne obciążenie dla sytuacji finansowej koncernu.

* * *

Wiele wskazuje na to, że mimo takich trudności, jak brak zezwolenia na budowę w Danii czy ryzyko nałożenia na zaangażowane w projekt firmy amerykańskich sankcji, nowa rosyjska magistrala gazowa zostanie wybudowana. O ile nie jest jasne, czy realizacja inwestycji przyniesie korzyści ekonomiczne Rosji, czy tylko indywidualnie Gazpromowi, o tyle wiadomo, że Moskwa będzie czerpała z niego konkretną dywidendę polityczną. Poprzez budowę kontrowersyjnego gazociągu przyczyniła się do pogłębienia podziałów w Unii Europejskiej i osłabienia spójności działań na rzecz wspólnej polityki energetycznej, dzięki czemu wzmocniła swoją pozycję w bilateralnych relacjach energetycznych z Brukselą. Co więcej, stworzyła też (wiele wskazuje na to, że nieoczekiwanie) źródło napięć w relacjach transatlantyckich.

Bibliografia

- Bajczuk R., Kardaś S., *Antymonopolowe problemy projektu Nord Stream 2*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 24.08.2016 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-08-24/antymonopolowe-problemy-projektu-nord-stream-2>>.
- Burchill S., Linklater A., Devetak R., Donnelly J., Paterson M., Reus-Smit Ch., True J., *Theories of international relations*, Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York 2005.
- Česnakas G., *Energy resources in foreign policy. A theoretical approach*, „Baltic Journal of Law & Politics” 2010, vol. 3, No. 1.
- Czaputowicz J., *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- Donnelly J., *Realism*, [w:] S. Burchill, A. Linklater, R. Devetak, J. Donnelly, M. Paterson, Ch. Reus-Smit, J. True, *Theories of international relations*, Palgrave Macmillan, Basingstoke–New York 2005.
- Ènergetičeskaâ strategiâ Rossii na period do 2020 goda.*
- Ènergetičeskaâ strategiâ Rossii na period do 2030 goda*, „Ministerstvo Ènergetiki” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępna w internecie: <<https://minenergo.gov.ru/node/1026>>.
- European Union and its member states – certain measures relating to the energy sector: Report of the panel*, World Trade Organization, 10.08.2018, dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <[https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S006.aspx?Query=\(@](https://docs.wto.org/dol2fe/Pages/FE_Search/FE_S_S006.aspx?Query=(@)

37 *Russian oil and gas...*

Symbol=%20wt/ds476/r*%20not%20r.*)&Language=ENGLISH&Context=FomerScriptedSearch&languageUIChanged=true#>.

- Gas markets: Commission reinforces market conditions in revised exemption decision on OPAL pipeline*, „European Commission” [online], 28.08.2016 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-16-3562_en.htm>.
- „Gazprom”, *E.ON, Shell i OMV dogovorilis' razvivat' gazotransportnyye mošnosti po dostavke rossijskogo gaza v Evropu*, „Gazprom” [online], 18.06.2015 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2015/june/article229540/>>.
- „Gazprom” i *Gasunie načinaüt rabotu nad proektom po rasšireniiu „Severnogo potoka”*, „Gazprom” [online], 8.04.2013 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2013/april/article159798/>>.
- „Gazprom” i *GDF SUEZ obsudili voprosy sotrudničestva*, „Gazprom” [online], 22.05.2014 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2014/may/article191583/>>.
- „Gazprom” i *GDF SUEZ podpisali dokument po izučeniü vozmožnosti rasšireniiä „Severnogo potoka”*, „1 Prajm” [online], 21.06.2013 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://1prime.ru/gas/20130621/764316903.html?sp=40>>.
- „Gazprom” i *OMV podpisali Dopolnenie k kontraktu na uveličenie ob"ema postavok gaza v Avstriü*, „Gazprom” [online], 5.11.2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2018/november/article465991/>>.
- „Gazprom” *obsudil vozmožnost' stroitel'stva dopolnitel'nyh nitok „Severnogo potoka”*, „Gazprom” [online], 5.02.2014 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2014/february/article183769/>>.
- „Gazprom” *otkazalsä ot rasšireniiä „Severnogo potoka”*, „Vesti” [online] 28.01.2015 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.vestifinance.ru/articles/52513>>.
- Goldthau A., *Assessing Nord Stream 2: regulation, geopolitics & energy security in the EU, Central Eastern Europe & the UK*, [London] 2016 (EUCERS Strategy Paper, 10), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.kcl.ac.uk/sspp/departments/war-studies/research/groups/eucers/pubs/strategy-paper-10.pdf>>.
- Kardaš S., *Na rozdrożu. Aktualne problemy rosyjskiego sektora gazowego*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2017 (Prace OSW, 63), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/prace-osw/2017-03-27/na-rozdrozu>>.
- Kardaš S., Łoskot-Strachota A., Popławski K., *Gazowe business as usual? Nowe umowy Gazpromu z unijnymi koncernami*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 9.09.2015 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-09-09/gazowe-business-usual-nowe-umowy-gazpromu-z-unijnymi-koncernami>>.
- Kotek P., Selei A., Takácsné Tóth B., *The impact of the construction of the Nord Stream 2 gas pipeline on gas prices and competition*, „Regional Centre for Energy Policy Research” [online], 27.02.2017 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <https://rekk.hu/research_paper/63/the_impact_of_the_construction_of_the_nord_stream_2_gas_pipeline_on_gas_prices_and_competition>.
- Lang K.-O., Westphal K., *Nord Stream 2 – A political and economic contextualization*, Berlin 2017 (SWP Research Paper, 3), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2017RP03_lng_wep.pdf>.

- Langlet D., *Nord Stream, the environment and the law. Disentangling a multijurisdictional energy project*, [w:] *Environmental law*, 2014 (Scandinavian Studies in Law, 59).
- Lee R., Egede T., Frater L., Vaughan S., *Legal implications of the Nord Stream project*, European Parliament, Brussels 2008, dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <[http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/388930/EXPO-AFET_NT\(2008\)388930_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2008/388930/EXPO-AFET_NT(2008)388930_EN.pdf)>.
- Łoskot-Strachota A., Bajczuk R., Kardaś S., *Nord Stream 2 dzieli Zachód*, „Komentarze OSW” 2018, nr 273, dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2018-06-18/nord-stream-2-dzieli-zachod>>.
- Minènergo ocenilo stoimost' „Sily Sibiri” v \$21 mlrd, „Severnogo potoka 2” – v \$11 mlrd, „Interfaks” [online], 3.10.2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.interfax.ru/russia/631641>>.
- Načato stroitel'stvo gazprovoda „Severnij potok”, „Gazprom” [online], 9.04.2010 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2010/april/article97229/>>.
- Načaty kommerčeskie postavki gaza po gazprovodu „Severnij potok”, „Gazprom” [online], 9.04.2010 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2011/november/article122594/>>.
- Natural gas supply: no need for another Baltic Sea pipeline, „DIW Berlin” [online], 27.07.2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <https://www.diw.de/sixcms/detail.php?id=diw_01.c.593668.en>.
- Novye nitki „Severnogo potoka” postroit ne Nord Stream AG – A. Miller, „Nefť kapital” [online], 16.01.2013 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.oilcapital.ru/transport/193153.html>>.
- Pirani S., Yafimava K., *Russian gas transit across Ukraine post-2019: pipeline scenarios, gas flow consequences, and regulatory constraints*, Oxford 2016 (OIES Paper, NG 105), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.oxfordenergy.org/publications/russian-gas-transit-across-ukraine-post-2019-pipeline-scenarios-gas-flow-consequences-and-regulatory-constraints/>>.
- Proekt Ènergostrategii Rossijskoj Federacii na period do 2035 goda (redakciã ot 01.02.2017), „Ministerstvo Ènergetiki” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępna w internecie: <<https://minenergo.gov.ru/node/1920>>.
- Riley A., *Nord Stream 2. A legal and policy analysis*, Brussels 2016 (CEPS Special Report, 151), dostępny w internecie [dostęp 28.11.2018]: <<https://www.ceps.eu/publications/nord-stream-2-legal-and-policy-analysis>>.
- Russian oil and gas. Tickling giants, Sberbank CIB, „Global Stocks” [online], maj 2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <http://globalstocks.ru/wp-content/uploads/2018/05/Sberbank-CIB-OG_Tickling-Giants.pdf>.
- Sadecki A., Łoskot-Strachota A., Groszkowski J., Dąborowski T., *Europa Środkowa i Południowo-Wschodnia wobec projektu Nord Stream 2*, „Ośrodek Studiów Wschodnich” [online], 14.10.2015 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2015-10-14/europa-srodkowa-i-poludniowo-wschodnia-wobec-projektu-nord-stream-2>>.
- SHEMA territorial'nogo planirovaniã Rossijskoj Federacii v oblasti federalnogo transporta (v časti truboprovodnogo transporta), „Pravitel'stvo Rossii” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://government.ru/media/files/41d48491818d6eb9f890.pdf>>.

- Skandalnyj доклад Sberbank CIB o Gazpromie*, „Global Stocks” [online], 30.05.2018 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://globalstocks.ru/skandalnyiy-doklad-sberbank-cib-o-gazpromie/>>.
- Vvedena v èkspluataciû vtoraâ nitka „Severnogo potoka”, na očeredi tret’â i četvertââ*, „Gazprom” [online], 9.04.2010 [dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<http://www.gazprom.ru/press/news/2012/october/article145481/>>.
- Who we are*, „Nord Stream” [online, dostęp: 28.11.2018], dostępny w internecie: <<https://www.nord-stream.com/about-us/>>.
- Wiśniewska I., *Bezcenna przyjaźń. Kremłowskie wsparcie dla przyjaciół Putina*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2018 (Punkt Widzenia, 71), dostępny w internecie [dostęp: 28.11.2018]: <<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/punkt-widzenia/2018-10-26/bezcenna-przyjazn>>.
- Wojciuk A., *Dylemat potęgi. Praktyczna teoria stosunków międzynarodowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2010.
- Zakaria F., *From wealth to power. The unusual origins of America’s world role*, Princeton University Press, Princeton 1998.